

To samfundsfilosofiske synsvinkler - resultat og procedure af Mogens Lilleør

Indledning - retfærdighed

I det følgende tegner jeg billedet af to forskellige synsvinkler på samfundet, som - lad mig straks slå det fast - taget for sig er utilstrækkelige. Jeg beskriver to samfundsteoretiske modeller henholdsvis en statisk, lukket model og en åben dynamisk model.

Førstnævnte synsvinkel, her sammenfattet under betegnelsen resultat-teori, indebærer et konstrueret, frosset billede af samfundet eller det økonomiske system med henblik på at afsløre eller markedsføre strukturelle træk eller tilstande, f.eks. et samfunds indkomstfordeling. Resultat-analyser er statiske, for så vidt interessen for, hvordan 'tilstande' bliver til, nedtones. Resultatteori er ydermere rationalistisk, dvs. forudsætter eksplicit eller implicit, at det er menneskeligt muligt at overskue komplekse sociale processer; det forudsættes, at fornuften er i stand til at overskue, planlægge og konstruere de rigtige, effektive samfundsinstitutioner. Dermed forudsættes det umiddelbart, at al relevant viden kan centraliseres, og at det er rationelt, dvs. økonomisk at gøre det. Det forudsættes videre, at magthavere både har magt og vilje til at gennemføre de ideale mål. Demokrati forstås som en art 'ubegrænset demokrati', hvor magt retspositivistisk sættes over ret; politik forstås som realpolitik.

Ifølge den anden synsvinkel, her kaldet proces-teori, skal samfundsanalyse og markedsanalyse søge at forstå virkelighedens samfund og marked ved at analysere markedsresultaternes tilblivelse. Komplekse sociale fænomener forklares som uintenderede resultater af individuelle handlinger. Erkendelsesteorien er antirationalistisk; relevant viden begrænses ikke blot til artikuleret viden, men omfatter også tavs viden eller såkaldt 'know how'. Derfor må viden altid også forefindes i en spredt, decentraliseret form fordelt på samtlige deltagere i den sociale proces,- man kan simpelthen ikke centralisere ikke-artikuleret viden. Politik er kun én måde ud af flere mulige at koordinere handlinger på og bør derfor begrænses, så den er forenelig med andre former for handlingskoordination,- især den økonomiske. Derfor bør politik underordnes retten, hvad enten denne nu forstås naturretligt eller evolutionistisk; demokrati forstås som begrænset demokrati, hvor retten modsat retspositivismen sættes over magt.

Lad mig indledningsvis illustrere synsvinklerne ved hjælp af diskussionen om retfærdighed: Skal det retfærdige samfund forstås som et, hvor staten 'tager vare på individerne', i den forstand at den ud fra en ide om en optimal eller moralsk forsvarlig fordeling af samfundets goder søger at danne samfundet i overensstemmelse hermed? Hvis man mener dette, er man sandsynligvis tilhænger af socialretfærdighed eller resultat-retfærdighed (endstate-justice), dvs. en regel- eller procedure-uafhængig ret-

færdighed. Den indebærer, at vi opstiller et socialt optimum som ideal - den retfærdige samfundstilstand - og forsøger at realisere det politisk ved hjælp af statslig styring og kontrol. Det er den tankegang, at begrebet retfærdighed kun giver mening i relation til en konkret samfundstilstand, f.eks. en fordeling af goder baseret på kriterier af typen lighed, behov, evne eller lign. Når målet skal realiseres sker det selvfølgelig i overensstemmelse med visse procedurer, men det afgørende er, at vurderingen af, om retfærdigheden sker fyldest, er uafhængig af eventuelle procedurer, og beror alene på om resultatet - idealtilstanden - realiseres.

Det kendetegner utopien eller forestillingen om et socialt optimum, at den både indeholder en ide om, hvem den retfærdige fordeling vedrører, f.eks. de svage, de fattige, mindretallet eller flertallet, og hvad det er der skal fordeles, f.eks. goder såsom uddannelse, arbejdsløshedsforsikring eller rettigheder, og byrder som f.eks. skat. Retfærdigheden beror ikke direkte på enkeltpersoners handlinger, men på forhold mellem hele klasser af personer. Resultattænkning er en grundlæggende klasse- eller kate-goritænkning, som Robert Nozick (f.1938) kritisk har bemærket det. Den er upersonlig, idet det betragtes som ligegyldigt, hvilke enkeltpersoner der har hvad, hvis bare den aktuelle fordelings generelle mønster lever op til idealfordelingen; to individuelt forskellige fordelinger med samme struktur er lige retfærdige.

Men nu kunne man også mene, at markedet eller markedsmekanismen skulle være bestemmende for fordelingen af samfundets goder, dvs. man kunne mene, at prismetanismen burde fastsætte værdien af en persons tjenesteydelser. Denne værdi vil da være et resultat ikke af planlægning, men af mange menneskers handlinger, dvs. et uintenderet resultat af en proces. Værdien gøres da hverken op som det, personen moralsk har gjort sig fortjent til eller har behov for, men idet den er efterspørgselsbestemt som det tjenesteydelsen er værd for andre. Resultatet - en konkret fordeling af samfundets goder - hævdes at være neutralt, ikke fordi det er harmløst, men fordi intet enkeltindivid kan være ansvarlig for det, når det er et uintenderet resultat af alle handlinger og bevægelser på markedet; ingen enkelthandling er alene årsag til noget resultat, men højst en medårsag. Hvert enkelt individ er derimod ansvarlig for sine egne handlinger i betydningen ansvarlig for, at de stemmer overens med gældende regler. En handling er uretfærdig eller retfærdig, alt efter om den bryder med de regler der gælder eller ej. Retfærdighed skal derfor forstås som regelbaseret retfærdighed, dvs. en procedure-afhængig retfærdighed. Resultatet er selvfølgelig ikke ligegyldigt, men det er blot ikke relevant i forhold til spørgsmålet om retfærdighed.

De to typer retfærdighed, jeg her har skitseret, må, hvis de tages absolut og anskues hver for sig, ses som to logisk uforenelige former for tænkning. Den ene fokuserer ensidigt på et konkret resultat, dvs. sammenligner en fremtidig ideal tilstand med en nutidig tilstand; den anden

fokuserer ligeså ensidigt på processen, der leder hen til resultatet, dvs. vender så at sige ryggen til den konkrete fordeling af goder, og vurderer alene det historiske forløb, der er gået forud. Den ene analyserer samfundet som en slutttilstand; den anden analyserer samfundet som kæder af årsag og virkning. Begge opfattelser er varianter af en mere grundlæggende skelnen mellem de to nævnte former for samfundstænkning henholdsvis den idealistiske, resultatorienterede og den ofte ligeså idealistiske, procedure- eller procesorienterede.

Resultatteori - utilitarismen

Utilitarismen, her forstået i sin mest simple form, som en simpel handlingsutilitarisme, indebærer et normativt krav om at maksimere nytten eller lykken i samfundet som helhed (Jeremy Bentham 1748-1832). Det utilitaristiske princip formuleres ofte som et krav om, at et samfund bør realisere 'størst mulig lykke for de berørte parter' målt i sammenlignelige lyst-enheder. Den slutttilstand, som fremviser den største samlede nytte fordelt på alle de berørte parter, er den retfærdige og bør realiseres ved hjælp af politiske midler.

Dette forekommer meget ligetil. Hvis der kun er én handling eller ét politisk program, der øger eller maksimerer summen af lykke for de berørte parter sammenlignet med alle andre muligheder, så er det pligt at gennemføre handlingen eller programmet. Men nu er det formodentlig ikke altid sådan, at f.eks. ét program er klart bedre end alle sine konkurrenter. Hvad nu hvis vidt forskellige typer programmer maksimerer summen af lykke, hvordan vælge mellem dem? Her er nytteprincippet ikke til megen gavn. På denne baggrund forekommer det en smule vilkårligt, hvilke af flere programmer, der bør realiseres. Måske afgøres sagen politisk, dvs. på grundlag af magt. Dette indtryk af vilkårlighed forstærkes, når man betænker, at det ifølge utilitarismen samtidig er irrelevant, hvilke personer der har hvad, hvis blot summen af lykke øges eller maksimeres. Og når man videre medtager, at nytteprincippet accepterer handlinger eller programmer, der er neutrale med hensyn til summen af lykke, så fuldbyrdes vilkårligheden: Det er tilladt at gennemføre et hvilket som helst program, der ikke reducerer summen af lykke, hvilket indebærer muligheden for radikale omfordelinger af personlig velfærd, hvis blot samfundet som helhed oppebærer den samme lykke. Hvem har ikke hørt om Johan Herman Wessels lille historie om den lille by, der 'retter bager for smed'. At dette problem er helt aktuelt, bekræftes af den synsvinkel, nobelprisvinderen i økonomi fra 1992, 'Rational choice'-økonomen Gary Becker (f.1930), anlægger på forbrydelse i et samfund. Becker spørger, hvor mange forbrydelser et samfund skal tillade, når man regner alle omkostninger med, dvs. ikke bare de umiddelbare tab forbryderen evt. påfører et individ, men også samfundets omkostningerne ved efterforskning, dom og straf. Samfundet skal gøre dette regnestykke op på et nytteetisk grundlag. Der er selvfølgelig mulighed for, at visse forbrydelser

mod enkeltindivider må accepteres, fordi omkostningerne ved at forhindre dem er for store. Den utilitaristiske teoris problematiske forhold til tradition og rettighed er indiskutabel, selv om både tradition og rettigheder i mange tilfælde kan forsvares nytteetisk.

Bortset fra ovenstående bemærkninger, lader jeg denne diskussion hvile. Der er yderligere to problemer, jeg forbigår uden nærmere diskussion: Det første problem drejer sig om den uholdbare forudsætning, at man kan kvantificere og dermed objektivt sammenligne nytteværdi, sådan som det forudsættes med kardinalnyttebegrebet, der kendetegner tidlig utilitaristisk teori. Det senere ordinalnyttebegreb - forventet subjektiv nytteværdi der ordnes i en nyttefunktion - indenfor nyere tids 'Rational choice'-skole forekommer mere plausibelt, men gør det selvfølgelig også sværere at anvende nytte som værdi i en statslig prioritering. Det andet problem drejer sig om den fremmedgørelse, der ligger implicit utilitarismen, som skyldes, at teorien fokuserer på rationel lyst- eller ønsketilfredsstillelse og ikke på personer i bredere forstand. I det følgende vil jeg diskutere et enkelt væsentligt problem forbundet med teorien:

Utilitarismen fastslår, at i sidste instans beror værdien af en handling eller et politisk program på dens virkninger, dvs. på de resultater der opnås. Dette er det centrale, men samtidig er det også her et af de store problemer for teorien ligger. For en utilitarist som for enhver anden turde det være indlysende, at handlinger - hvad enten der nu er tale om enkeltpersoners eller regeringens - skal vurderes på deres faktiske konsekvenser. Hvis et politisk program truer bestemte traditioner, så er det selvfølgelig den faktiske uoverensstemmelse mellem program og tradition, der tænkes på. Hvis det politiske program skal være retfærdiggjort, må det fremme nytten generelt, og her tænkes selvfølgelig på den faktiske nytte eller velfærd. Men dette betyder desværre, at vi ikke kan retfærdiggøre handlingen, førend den er ført ud i livet med alle sine konsekvenser, for vi kan simpelthen ikke kende de faktiske konsekvenser på forhånd. Enhver handling indgår i et 'netværk' af mange handlinger, som sættes i værk før, samtidig eller umiddelbart efter. Virkningen af en handling afhænger af dem og deres konsekvenser, så skal jeg f.eks. kende min handlingens konsekvenser på forhånd, skal jeg også kende virkningerne af de mange andre handlinger på forhånd, og samspillet mellem disse og min handling. Dertil kommer, at virkningen af min handling også afhænger af, hvordan folk reagerer på specielt min handling, og hvordan folk reagerer afhænger af den viden og forståelse, de har i forhold til den konkrete situation. Og denne viden og forståelse kan jeg ikke kende på forhånd; generelt kan jeg ikke vide nu, hvilken viden og forståelse af situationen andre først kan have senere, måske langt senere, for denne viden og forståelse afhænger af meget andet end min viden, forståelse og handling. Dette problem med hensyn til at kende de faktiske konsekvenser

vender jeg tilbage til nedenfor. Af grunde som de nævnte ledes utilitaristen til at acceptere, at begrundelsen eller retfærdiggørelsen må bygge på mere eller mindre velunderbyggede formodninger om konsekvenser. Forskellige politiske programmer skal således vurderes ud fra deres forventede evne til at maksimere samfundets lykke, dvs. det er programmets forventede konsekvenser, der er relevante (jf. det modificerede begreb om 'forventet subjektiv nytte' nævnt ovenfor). Dette er selvfølgelig uproblematisk, hvis det alene drejede sig om at vurdere et program, før vi sætter det i værk, men eftersom der er gode grunde til at afvise, at de faktiske konsekvenser overhovedet kan være et pålideligt vurderingsgrundlag, således at de forventede konsekvenser viser sig at være det mest rationelle vurderingsgrundlag (måske bortset fra de meget kortsigtede faktiske konsekvenser), så stiller sagen sig mere problematisk an, som det vil fremgå af det følgende.

Som nævnt kan vi ikke kende de faktiske konsekvenser forud for handlingen, men i mange situationer kan vi heller ikke kende dem efter handlingen, specielt ikke når der er tale om langsigtede konsekvenser, hvilket har stor betydning for måden, man opfatter og vurderer politik på, - et spørgsmål som jeg vender tilbage til nedenfor. Hvis vi nu for argumentets skyld insisterer på de faktiske konsekvenser (alt andet ville egentlig være underligt), så rejser spørgsmålet sig om, hvor lang tid der skal gå, før vi vurderer konsekvenserne. Er det dage, uger, måneder eller år, vi taler om? Er tidsspannet stort besværliggøres sagen en hel del. Lad mig f.eks. antage, at en konsekvens af, at kvinderne i 60'ernes Danmark strømmede ud på arbejdsmarkedet, var øget behov for flere daginstitutioner til de mange børn, som nu krævede pasning. Følgen af denne udvikling på institutionsområdet var blandt andet mange børn tæt sammen indendørs og dermed større risiko for smitte med bakterier af typen pneumokokker, der giver luftvejsinfektioner. Følgen af denne øgede smitte var anvendelse af penicillin til behandling. For eksemplets skyld antager jeg, at det er fastslået med sikkerhed, at konsekvensen af dette sidste er øget bakterieresistens. Ville det være muligt i 60'erne at forudse, at kvinder på arbejdsmarkedet ville medføre bakterieresistens? Næppe. Men at hævde, at bakterieresistens alene skyldes, at kvinderne kom ud på arbejdsmarkedet, ville selvfølgelig være åbenlyst idiotisk. Både før og efter kvindernes indvandring på arbejdsmarkedet er der foretaget mange handlinger, som på den ene eller anden måde har været en medvirkende årsag til bakterieresistens, f.eks. politikeres organisering af offentlig børnepasning, lægers valg af behandlingsform og landbrugets skodesløse anvendelse af antibiotika som vækstfremmer og til sygdomsforebyggelse i husdyrproduktionen. Men dette er ganske væsentligt. For hvad er egentlig grunden til bakterieresistens. Hvor langt skal vi gå tilbage, hvor standser rækken af forudgående årsager; eller omvendt hvornår standser eller opløses virkningen af min handling eller alternativt det politiske program?

Mange virkninger må antages at være uintenderede, tærskelrelaterede virkninger, dvs. virkninger som først melder sig, når samme handling udføres af mange: Hvis mange forurener lidt og i sig selv harmløst, er virkningen af hver enkeltes handling ubetydelig, men den samlede virkning af alles handlinger kan være katastrofal. At 500 personer krydser græsplænen inden for en vis periode, laver ingen sti, men når 5000 har gjort det, så er der en sti; et eller andet sted mellem 500 og 5000 ligger tærsklen. Når afstanden mellem handling og virkning samtidig er stor i rumlig eller geografisk forstand forstærkes uoverskueligheden. Dette kendetegner eksempelvis økonomiske relationer, hvor virkningerne af enkeltpersoners handlinger ét sted på jorden kan have voldsomme følger på den anden side af jorden. Guldfund i USA skaber arbejdsløshed i England, eller krig i Kuwait gør det dyrt at flyve på Grønland. Men mellem disse årsager og virkninger er der et utal af beslutninger og handlinger, hvis hensigt nok er tilpasning til den nye situation, men som samtidig selv er årsag til nye virkninger. Var Saddam Hussein alene årsag til de øgede brændstofpriser på Grønland, eller deler han æren med de mange, der reagerede på invasionen af Kuwait, eller dem der medvirkede til at skabe den situation, der udløste Saddams beslutning om at invadere Kuwait?

Min pointe her er udelukkende denne, at når utilitaristen - f.eks. Saddam Hussein - på et givet tidspunkt skal vurdere de faktiske virkninger af sin handling, så har han altså det problem, at dens virkninger er blandet op med virkningerne af andres tilsvarende eller helt forskellige handlinger, som sker samtidigt eller er gået forud, eller kommer efter, sker samme sted eller et helt andet sted på jorden. Måske er en tærskel overskredet, så der er fremkommet en virkning, som ikke entydigt kan tilskrives nogen enkelthandling overhovedet. Måske er en tærskel ikke overskredet, men handlingen er blot helt uden synlig virkning, fordi denne ophæves af en anden eller andre handlingers virkninger.

Konklusionen må være, at utilitaristen ikke med nogen særlig sikkerhed kan kende de faktiske langsigtede virkninger før eller efter handlingen eller et iværksat politisk program. Pointen er derfor, at hun til stadighed ledes til at acceptere de forventede konsekvenser som vurderingsgrundlag. Til grund for handlingen skal således ligge overvejelser over, hvad det er rationelt at forvente. Men hvis disse overvejelser alene skal udgøre grundlaget, så løber utilitaristen ind i et paradoks: Hun må nemlig acceptere en hvilken som helst konsekvens som den rette, hvis blot det utilitaristiske princip har været lagt til grund ved beslutningen om at udføre handlingen. Hvis altså hun er i 'god tro' i handlingsøjeblikket, er de faktiske følger af handlingen irrelevante. Dette er ødelæggende for en konsekvensetik. Alternativet er, at man i stedet interesserer sig for de meget kortsigtede faktiske konsekvenser, hvilket også er blevet stadig mere almindeligt i det politiske liv i de moderne samfund, der som et led i sine of-

fentlige prioriteringer gennemfører hyppige, kortsigtede reguleringer, i Danmark f.eks. på grundlag af de økonomiske beregningsmodeller ADAM og SMEC. En udvikling som korresponderer vældig godt med opfattelsen af politik som realpolitik, hvilket jeg vender tilbage til nedenfor.

Utilitarismen er en såkaldt eksplicit resultatteori, idet den direkte sætter sig som opgave at skabe en konkret sluttilstand. Den generelle ligevægtsteori er resultatorienteret på en implicit måde. Mere herom i det følgende.

Resultatteori - den generelle ligevægt

Oprindelsen til teorien om den generelle ligevægt tilskrives den økonomiske skole Neoklassikeren, især økonomerne Leon Walras (1834-1910) og William Stanley Jewons (1835-1882). Hovedparten af moderne økonomisk forståelse er skåret til over det neoklassiske begreb om ligevægt mellem udbud og efterspørgsel, teorien er således på ingen måde uaktuel. Baggrunden er den plausible ide, at i økonomien er alt på en måde indbyrdes afhængigt og under gensidig påvirkning. Denne ide sammenfattes i 'Walras lov', der fastslår, at for ethvert sæt af relative priser vil værdien af det samlede udbud altid være lig med værdien af den samlede efterspørgsel. Det følger heraf, at hvis der er arbejdsløshed (dvs. overudbud af varen arbejdskraft), så må der samtidig være overefterspørgsel på andre varer. Og eftersom værdien af overudbudet svarer til værdien af overefterspørgslen, så følger det, at den overskydende arbejdskraft vil søge over i de sektorer, hvor der er overefterspørgsel. Med andre ord: hele økonomien tilpasses på denne måde samtidigt, således at en generel ligevægt opstår.

Neoklassikeren betragter økonomien (og samfundet) ligesom en statisk samling af 'forbundne kar'. Der kan ikke ske noget i en sektor, som ikke opvejes af tilstanden i en anden sektor; er der for lidt det ene sted, er det fordi, der er for meget det andet sted. For at vise, at en generel ligevægt er logisk mulig, beskrives økonomien som et system for ønsketilfredsstillelse. Denne kommer i stand ved, at forbruger og producent offentligt annoncerer, hvilke varer de ønsker, og hvilke priser de vil betale. Samtidig gælder det, at ingen må sætte nogen handel i værk, før alle har indgået aftaler, dvs. før alle er blevet enige. Det ville nemlig ødelægge muligheden for generel ligevægt. Med andre ord: ligevægten er en realitet i det øjeblik, der er enighed om alt, dvs. når alles ønsker og forventninger er opfyldt. Ligevægtssituationen er da 'Pareto optimal' (efter Vilfredo Pareto, 1848-1923), dvs. det vil ikke være muligt ved omfordeling at stille én person bedre uden samtidig at stille mindst én person ringere. Det er med andre ord en fuldkommen situation.

For denne fiktive økonomi gælder der en række afgørende forudsætninger: a) Den er en bytteøkonomi uden penge, og med ét centralt

marked, som er fuldkomment, hvilket betyder, at alle goder og tjenesteydelser kan handles til kendte priser på ethvert tidspunkt; alle forbrugere og producenter er i besiddelse af al relevant information, dvs. alle aktører besidder fuldkommen viden om udbud og priser; værdien af alle varer er intersubjektivt sammenlignelig, det er muligt at udregne samtlige aktørers 'nytteværdier' (især Jevons analyserer nyttebegrebet); aktørerne er 'automater', hvis adfærd er 100% forudsigelig. b) Der er ingen utilfredsstillende ønsker og forventninger, dvs. aktørerne er ufejlbarlige. Alvidenhed og ufejlbarlighed er således væsenstræk ved det økonomiske menneske, som opererer på det perfekte marked.

Når disse egenskaber forudsættes, er det simpelt at bevise, at der logisk kan eksistere ligevægtspriser. Men hvad er det, man egentlig beskriver; er det handlingskoordination som proces eller som resultat? Sagen er, at man beskriver en abstrakt, matematisk størrelse. Modellen er et billede af perfekt handlingskoordination, et ideal,- en objektivering af en bestemt tilstand, som man f.eks. kunne tilstræbe på et utilitaristisk grundlag. Men som ideal kan modellen ikke forklare, hvordan virkelighedens marked fungerer. Den kan ikke forklare kausalt, hvordan virkelighedens marked koordinerer handling. Hvis modellen derfor leder politikeren og planlæggeren til at tro, at de faktisk har redskaber og overblik til at skabe en ønsket idealtilstand - f.eks. fuld beskæftigelse - så kan det gå galt. Det er ikke faktisk muligt at skaffe sig overblik over og ordne alle handlemuligheder og deres virkninger på forhånd. Og det er ikke økonomisk rationelt, fordi det kræver omkostninger, som det er vanskeligt at fastlægge på forhånd; man kan ikke forudberegne værdien af viden, aktøren kan derfor ikke rationelt afgøre, hvornår han har tilstrækkelig med information. Dette er en kritik, som bla. rettes mod Neoklassikeren fra nyere tids procedure- eller procesteorier, som fastslår, at målet er at forklare handlingskoordination i virkelighedens verden for derigennem at fremhæve vanskelighederne ved detailstyring af økonomi og fordeling af goder.

Resultatteori - retspositivisme

Før jeg vender mig mod procesteorier, så lad mig kort introducere endnu en eksplicit resultatteori, som sammen med utilitarismen og den generelle ligevægtsteori har banet vejen for dette århundredes store social-politiske omvæltninger. Jeg tænker her på den retsfilosofiske skole - retspositivismen - for hvem retten grundlæggende er videnskabsbaseret og politisk bestemt vedtægt. Retten betragtes ikke som noget absolut fænomen, men grundlæggende som befalinger, der understøttes af statens magtapparat. Med en sådan opfattelse af retten er det til enhver tid muligt at tilpasse lov og ret til de herskende reformønsker. Ligesom ved utilitarismen må man sige, at ingen traditionsbestemt retsregel på forhånd er fredet, hvis argumenterne ellers er gode eller magtfulde nok. Alt er principielt muligt. Og ligesom utilitarismen har retspositivismen lagt vægt på gennem reform at virkeliggøre sociale optima, f.eks. forbedring

og effektivisering af fængselsvæsenet og omlægning af strafbegrundelse fra gengældelse til forebyggelse gennem forbedring. Strafbegrundelsen skifter f.eks. fra at være oprejsning af tabt værdighed både hos gerningsmand og offer, til at være et hensyn til samfundet som helhed (jf. Gary Becker ovenfor).

At retten er vedtægt, er ligesom ideen, at retten er naturlig, en gammel ide vi møder allerede i oldtiden, f.eks. hos Cicero (106-43 f.kr.). Og vi møder den senere i Renæssancen hos Niccolò Machiavelli (1469-1527), der gør staten til et mål i sig selv med fyrsten som suverænen, der både er lovgiver og skaber af moralen. Vi finder igen tanken hos Thomas Hobbes (1588-1679), for hvem lov er statens vilje. Hobbes' retspositivisme bygger dog på et naturretligt grundlag: Det er først efter en samfundspagt mellem frie, egoistiske individer, som overdrager deres frihedsret til en suveræn med uindskrænket magt, at virkeliggjort ret konstitueres af suverænen. For utilitaristen og retspositivisten Bentham er loven den faktisk givne retsorden, som i princippet udgår fra den til enhver tid siddende magthaver eller suveræn. Som sådan består loven af påbud og forbud (befalinger) forbundet med trussel om straf. Nyere tids retspositivisme følger denne tankegang: For Hans Kelsen (1881-1973), som har været inspirator for danske Alf Ross (1899-1979), gælder det, at den menneskelige erkendelse og vilje kun kender til relative værdier, så derfor må man acceptere, at den retfærdige samfundsorden er den orden, som er i harmoni med det størst mulige antal enkeltindivider. Denne harmoni mellem individ og ret kommer til udtryk gennem flertalsafstemninger: Flertallets beslutning er ret, og en sådan ret er retfærdig. For Kelsen er retten (befalinger) et instrument, der understøttes af statens magtapparat har som opgave at skabe en almen pligtfølelse, der på sin side sikrer, at de af retten afledte love og regler (befalinger) overholdes. På denne måde bliver statsretssystemet helt Machiavellisk; retssystemet bliver sit eget formål. En lignende instrumentel opfattelse ses hos Alf Ross, hvor retten er et styringsmiddel, som staten anvender til 'fremme af borgernes velfærd'. Dette syn på statens rolle præger selvfølgelig retspositivismens syn på, hvad politik drejer sig om. Hvilket jeg vender tilbage til nedenfor.

Tilsammen udgør de tre beskrevne resultat-teorier en væsentlig del af baggrunden for, at socialismen, socialdemokratismen og socialliberalismen har kunnet skabe de moderne vestlige velfærdsstater, som vi kender idag. Men lad mig nu i det følgende prøve at beskrive, hvad der kendetegner procesteori.

Procesteori - samfundet og mennesket

Man kan skelne mellem to hovedformer for procesteori: En variant der i analogi med lotteri hævder at være 100% upartisk, hvad angår resultatet eller konsekvenserne af et givent forløb. Der er da intet uafhængigt kriterium på det rette resultat, der er ingen forudgående idealfordeling.

Dette synspunkt gælder f.eks. John Rawls (f.1921) og Nozick hvad angår diskussionen om retfærdighed. Den anden variant - som i øvrigt ofte kaldes 'usynlig hånd'-teori efter Adam Smith (1723-1790) - stiller krav om, at processer skal være effektive, både hvad angår forløb og resultat. Kravet om effektivitet går ikke på konkrete resultater, men er et krav om, at sociale processer skal vurderes på deres generelle nytte eller frugtbarhed. Nyttens af en institution som f.eks. retssystemet skal ikke vurderes på enkeltsager eller regler taget for sig, men på systemet som helhed. Der er altså tale om en indirekte nyttevurdering.

For begge typer procesteorier gælder det, at der ikke er nogen konkret og uafhængig ide om et retfærdigt resultat. Men 'usynlig hånd'-teorien indebærer ydermere synspunktet, at en social eller økonomisk orden bør forklares ud fra dens selv-genererende og selv-korrigerende egenskaber. Samfundet ansues som en decentraliseret, kontinuerlig proces, der som helhed ikke kan siges at lede hen imod noget konkret resultat eller mål. Interessen samler sig derfor om den fortløbende handlingskoordination og de regler eller procedurer, som sociale processer forudsætter.

'Usynlig hånd'-teorien fortolker primært sociale regelmæssigheder som uintenderede konsekvenser af individuel handling. Det er såkaldte spontane regelmæssigheder (f.eks. normer), som er resultat af mange menneskers handlinger. Tankegangen er, at der i ethvert samfund er såkaldt 'naturlige' sociale processer, der resulterer i 'naturlige' systemer, hvis de lades uforstyrret; processer, som foregår uafhængigt af de mange bevidste styrings- og reguleringsforsøg, som sættes i værk politisk. Det er værd at påpege, at 'naturlig' her skal forstås i en kulturelig sammenhæng. Processen er hverken 'uafhængig af menneskets indgriben' (naturlig) eller 'direkte afhængig af menneskelig intention og mål' (planlagt). Den spontane orden er kulturelig eller konventionel i betydningen et 'uplanlagt eller uintenderet produkt af menneskelig, målrettet færden'. Den opstår som en tærskelværdi, som følge af individers målrettede adfærd. På trods af sansen for systemet, ordenen eller helheden er der tale om en metodologisk individualisme. Nok lever systemet sit eget liv, for så vidt det ikke kan reduceres til individuel beslutning eller motivation. Men dets eksistens skal immervæk forklares ud fra individuelle handlinger. Systemet af regler er emergent på de enkelte individers målrettede handlinger. Dette står i modsætning til Bentham's utilitarisme, hvor samfundet defineres som summen af individerne, og samfundets interesse som summen af individernes (bevidste) interesser; og i modsætning til 'Rational Choice'-teori, som insisterer på, at systemet kan forklares ud fra bevidste, individuelle valg baseret på individets 'nyttfunktion'; alle 'kollektive størrelser' kan reduceres til bevidste, individuelle valg. Videre står den i modsætning til holistisk systemteori's rene makroanalyser, f.eks. Talcott Parson (1902-1979). Hovedproblemet for 'Usynlig hånd'-teorien, som mig bekendt ikke har fundet nogen tilfredsstillende løsning, er primært at forklare, hvordan

normer og værdier opstår uintenderet som følge af målrettede individuelle handlinger; det forekommer ulig lettere holistisk at vise, hvordan normer præger individuelle valghandlinger.

Det er oplagt, at et sådant spontant system af regler - traditionen der vedvarende fornyer sig og fornyes gennem en uintenderet vekselvirkning mellem system og individ - i den konkrete handlingssituation ikke kan være kendt af individet. Det er netop pointen, at dette konventionelle lag udgør en tavs forudsætning for at kunne forstå og handle i konkrete situationer. Handlingskoordination beror med andre ord på adfærdsregler, som ofte kun er implicit kendte, dvs. udgør en ikke-artikuleret viden eller 'know how'. For procesteori generelt gælder det derfor, at der er udtalt skepsis over for de rationalistiske forudsætninger, som ligger bag megen resultatteori (nyttekvantificering, nyttesammenligning, alvidenhed, ufejlbarlighed). Samfund er komplekse, uoverskuelige størrelser. De er beboet af mennesker, som er både uvidende og fejlbarlige. Uvidende blandt andet i den forstand, at intet menneske taget for sig kan overskue og eksplicitere samtlige de regler, normer og årsager, som styrer dets adfærd. Fejlbarlige netop fordi et sådant uvidende menneske ofte må begå fejl. Mennesket er af den grund ikke noget økonomisk supermenneske, som den generelle ligevægtsteori forudsætter. Når procesteori lægger vægt på regler og procedurer, skyldes det dette fallibilistiske udgangspunkt.

På den baggrund er det også klart, at procesteori må være skeptisk overfor klassisk kontraktteori, f.eks. Thomas Hobbes og John Locke (1632-1704). Procesteori afviser på trods af sin metodologiske individualisme en klassisk subjektfilosofisk tilgang til problemet om samfundsdannelse henholdsvis 'hvad der holder et samfund sammen'. Problemet kan anskueliggøres med en af den moderne samfundsteoris grundlæggere Thomas Hobbes. Han begrundede samfundsdannelsen med rationelle egoisters aftale om at overdrage magten til en suveræn, der er forpligtet til at beskytte de enkelte individer. Alternativet er et væbnet liv i naturtilstanden, som bliver hårdt og ikke mindst kort, fordi det domineres af den stærkeres magt. Egoisterne motiveres derfor af den gavn, de opnår ved at tilslutte sig et statsligt underbygget fællesskab. Men dette ræsonnement holder bare ikke.

Med 'rationelle egoister' som udgangspunkt løber man ind i det såkaldte hobbesianske ordensproblem: Det er et 'fanger dilemma'-problem, dvs. et rationalitetsproblem, der vedrører kollektivhandlen generelt. Sagen er, at for egoisten vil det aldrig kunne betale sig at nedlægge våbnene og indgå kontrakten; staten vil derfor aldrig blive dannet. Hvis individerne er rene egoister vil de ikke kunne komme ud af naturtilstanden, det vil nemlig altid være en fordel for den enkelte at beholde sine våben og kæmpe. Logikken tilsiger den enkelte at kæmpe, hvad enten de andre nedlægger våbnene eller ej: Kæmper de andre, må jeg forsvare mig; det dumme ville være at nedlægge våbnene. Nedlægger de andre våbnene, må jeg

udnytte situationen til min egen fordel, jeg er jo egoist, jeg beholder derfor mine våben og bekæmper de andre. Selv om enhver kan indse, at der ville følge et godt resultat for alle, hvis alle nedlagde våbnene, så ville den enkelte altid have større fordel af ikke at nedlægge våbnene, hvis blot alle de andre gør det. Dette er katastrofalt. Det følger heraf, at det fornuftigste for den enkelte altid er at prøve at smyge sig uden om og undgå ansvaret for og besværet med at skulle bidrage til fællesskabet. Idealet for alle bliver en livsform som gratist ('free rider'). Og så kan der næppe eksistere samfund. Men det er jo en kendsgerning, at det gør der, så hvordan er det muligt? Måske fordi mennesket ikke kun er egoistisk og selvtilstrækkeligt; måske har individerne internaliseret sociale normer, som procesteori f.eks. vil hævde.

Procesteori er enig i synspunktet, at mennesket er en skabning, der ikke kan klare sig og tilpasse sig verden på en effektiv og frugtbar måde alene og uafhængigt. Men løsningen ligger ikke i den bevidste kontrakt, denne forudsætter i virkeligheden et værdifællesskab, dvs. en social regelbaseret orden, f.eks. reglen om, at løfter og aftaler skal holdes (Cicero, David Hume 1711-1776). At menneskeheden har overlevet med den succes, der kendetegner udviklingen hidtil, skyldes primært, at mennesket 'har lært' at tilpasse sig verden ved at tilpasse sig regler, der allerede er tilpasset verden. Hermed menes, at regler - f.eks. den individuelle ejendomsret eller løfteinstansen - som har gjort én kultur succesfuld og levedygtig, gives videre til senere generationer via den socialiseringsproces ethvert individ gennemløber. Og disse regler, som tidligere i fortiden har bevist deres anvendelighed, kan for en nutid ses som allerede tilpasset verden. Bagved procesteori ligger med andre ord - og modsat utilitarismen og 'Rational choice'-teori - en konservativ forestilling om mennesket som et 'socialt dyr' i betydningen, dels at regler og regelstyrelse er grundlæggende; dels at mennesket og menneskelighed forstås som regler og normer, der er virksomme, også selv om mennesket ikke er sig det bevidst. Når mennesket som målrationelt, strategisk individ forfølger sine mål - egoistisk eller altruistisk - så sker det i overensstemmelse med visse sociale regler og normer.

Men denne stærke tendens til at betragte mennesket som et regelfølgende dyr medfører let en reduktion af menneskelighed til regelstyret automatik. Oplevelsen af dårlig samvittighed reduceres til blot og bar regelbrud, nemlig bruddet på en af de moralregler, der er konstituerende for jeget. Hvad bliver der egentlig af menneskelig indlevelse og karakter? Moral synes i det hele taget at reduceres til regelfølgende adfærd, som hverken tager hensyn til en handlings eventuelle konsekvenser eller individets sindelag. At handle moralsk vil blot sige ikke at bryde med gældende regler. Dette er et udbredt, men egentlig ret kontroversielt synspunkt. Sålænge en person undlader at bryde med gældende regler, er hun for det første hævet over kritik af eventuelle følger af sin handling og for det andet er hun ikke ansvarlig for

eventuelle begivenheder, hun kunne have forhindret, dersom hun faktisk havde foretaget sig det fornødne. Dette synspunkt forekommer mig helt uholdbart.

Jeg nævnte ovenfor, at den moderate procesteori stiller krav om effektivitet både hvad angår procedure og resultat. Kravet om effektivitet er et krav om, at sociale processer skal vurderes på deres generelle nytte eller frugtbarhed. Nyttens af f.eks. retssystemet skal ikke vurderes på enkeltsager eller regler taget for sig, men på systemet som helhed. Det er dog vanskeligt at forstå, hvordan dette nærmere skulle gribes an. Hvordan afgør en kultur nytten af sine institutioner, egne normer og regler, når det er selvsamme institutioner, normer og regler, der konstituerer kulturen og dens medlemmer? Et svar kunne være, at hvis kulturen har succes, dvs. oplever vækst og ekspansion, så er det en nyttig kultur. Andre kulturer kopierer den; den er eksempel til efterfølgelse. Den dominerende kultur er den mest nyttige. Men dette svar ville bla. indebære det helt uacceptable, at en sådan kultur med vækst i befolkningstal, teknologi og forurening er en nyttig kultur uanset dens følger for sig selv og for andre mindre nyttige eller levedygtige kulturer. Et andet svar er, at mængden og karakteren af konflikter, og måden man løser dem på - internt og eksternt - skal afgøre, om en kultur er nyttig. Denne tilgang er interessant, fordi den med et bredt 'konflikt'-begreb må kunne tilfredsstille manglerne ved det første svar: Eventuelle konflikter mellem kulturer og mellem en kultur og naturmiljøet kan artikuleres. Men samtidig indebærer dette svar selvfølgelig mulighed for, at en nyttig kultur skrumper ind som følge af konkurrencen med andre mindre nyttige kulturer. Det er således langt fra givet, at det er den mest nyttige kultur, der dominerer; og en dominerende kultur kan befinde sig i den situation, at den på en række områder har pligt til at afvikle sig selv til fordel for en mere nyttig, men svagere kultur.

Procesteori - økonomi og frihed

Når det mere specifikt gælder økonomien, så betragter procesteori markedet som mange decentraliserede enkeltprocesser: Markedet er en vedvarende forandringsproces, igennem hvilken aktørerne tilpasser deres forventninger og beslutninger til hinanden ved at tilpasse sig de bestandigt skiftende priser (på f.eks. tjenesteydelser, arbejdskraft og kapital). Individerne tilpasser sig hinanden ved at udnytte prisforskelle. Prismekanismen fungerer som en kontinuerlig signal-mekanisme, der signalerer skiftende smag, behag, varemangel eller ditto overskud. Et sådant virkeligt marked er åbent, dvs. det vil aldrig realisere nogen generel ligevægt, fordi det dels er befolket af uvidende og fejlbarlige mennesker, dels er præget af allehånde former for profitinteresser og konkurrence. Det vil så at sige altid 'være på vej'. Ligevægt skal derfor forstås dynamisk, som et forløb i tid uden overordnet retning. På mikro-niveau opstår der flygtige 'ligevægts'-

tilstande kendetegnet ved et fravær af skuffede forventninger, men en generel ligevægt på makro-niveau er principielt udelukket. Dette skyldes 'iværksætteren':

For procesteori er det afgørende at afdække den eller de mekanismer, som gør det muligt at forklare virkelighedens åbne marked. 'Iværksætterånd' ('entrepreneurship') er et af de begreber, som konstituerer en sådan forklaring, dvs. at have 'blik for nye kommercielle og teknologiske muligheder'. Afgørende er, at iværksætteren spiller en destabiliserende rolle; hun opløser bestandigt enhver tilnærmelse til statisk ligevægt, fordi hun bestandigt introducerer ny teknologi, dvs. nye måder at gøre tingene på, og ny teknologi betyder ændringer i smag og behag. Begrebet 'iværksætterånd' indfanger noget af det, der sker på et virkeligt marked.

Den flygtige 'dynamiske ligevægt' realiseres ved, at hvert individ i samfundet tilpasser sig alle de forskellige faktorer - lokale såvel som nationale og internationale - der indvirker på det. Dette kan kun ske ved, at det er frit til at anvende sin egen viden, når det afstemmer sine forventninger og handlinger. Procesteori forudsætter derfor en udstrakt grad af individuel frihed. Der er tale om et negativt frihedsbegreb, traditionelt formuleret som frihed fra forhindring eller frihed fra tvang. Disse formuleringer er næppe særligt dækkende. I erkendelse af, at social tvang via staten er uundgåelig bla. for at beskytte frihed, er procesteori da også gået en smule videre: Man accepterer statslig tvang, men stiller krav til, hvordan denne skal foregå, for at den er acceptabel, dvs. forenelig med frihed. Den må ikke være vilkårlig, dvs. den skal leve op til et krav om præcedens: Tvang skal være bestemt ved lov og alle i samme situation skal være underlagt den samme lov. Målet er, at statslig tvang kommer til at ligne den tvang, der ligger i naturlove, som alle er underlagt. Procesteoris frihedsbegreb kunne på denne baggrund formuleres som en frihed fra vilkårlig indblanding fra statslig eller menneskelig side, hvilket indebærer en udstrakt frihed til at anvende sin egen viden til egne formål, hvad enten disse er egoistiske eller altruistiske.

Retfærdighed kommer grundlæggende til at dreje sig om at beskytte friheden, så markedsmaskinen kan løbe smidigt og frit. Retfærdighed forstås typisk som regelmæssighed og forudsigelighed ('retssikkerhed' i den retslige sammenhæng), dvs. fravær af vilkårlige ind- og overgreb begrundet med individets frihed og den individuelle ejendomsret (John Locke, Nozick, Hayek mfl.). Lighed skal forstås som lighed med hensyn til procedurer, som er statsligt underbyggede, dvs. som lighed for loven i absolut forstand: Alle mennesker er i samme båd med hensyn til de krav, de har på en stat i forhold til den individuelle frihed. Rettighedsliberalismen (Locke, Immanuel Kant (1724-1804), Nozick) kan kun acceptere en meget begrænset stat, den såkaldte minimalstat eller natvægterstat uden omsorgsforpligtelser, som alene har formålet at beskytte individers

frihed og ejendom. Den klassiske liberalist F.A. Hayek (1899-1992), der ikke betragter frihed som en absolut værdi, men derimod tager udgangspunkt i individets og primært samfundets velstand og vækst, relativiserer friheden og betragter den som det vigtigste instrument for et velfungerende markedsbaseret samfund. Samtidig betoner han, at frihed ikke er et spørgsmål om omfanget af tvang, men mere drejer sig om typen af tvang. Regelmæssig tvang (analogt med naturlove) betragtes ikke som en tvang, der er uforenelig med frihed. Dette er kontroversielt. På denne baggrund, må han nemlig støtte en ganske omfattende stat, hvis blot denne handler i overensstemmelse med markedets mekanisme, dvs. handler foreneligt med den individuelle frihed. Hayek må derfor kunne acceptere en velfærdsstat med høj grad af omfordeling baseret på almen lovgivning og præcedens.

Men Hayeks frihedsbegreb er problematisk, fordi det alene konstitueres af fraværet af vilkårlig tvang. Det er tvivlsomt, om frihed kun er et spørgsmål og typen af tvang - regelmæssighed eller forudsigelighed modsat vilkårlighed og uforudsigelighed - og slet ikke vedrør omfanget eller mængden af tvang. Forudsigelige indgreb er generelt nok mindre harmfulde end uforudsigelige, fordi de er nemmere at tilpasse sig, men hvad nu hvis der var tale om omfattende forudsigelig tvang, dvs. regelmæssige, alvorlige overgreb på enkeltpersoner, f.eks. jøder, bøsser eller blot afmægtige børn?

For di procesteori kun formulerer de generelle rammer for det gode liv bliver frihedsbegrebet i den negative betydning helt afgørende. Regler beskytter et råderum, der betragtes som ukrænkeligt, men i øvrigt lades ubestemt. Procesteori analyserer ikke livskvalitet, men kun de ydre betingelser for, at det enkelte individ kan realisere sin egen lykke. Frihed er en nødvendig betingelse for livslykken, den individuelle ejendomsret er en nødvendig betingelse for frihed, og alles lighed for loven er, hvad frihed og ejendomsret angår, en nødvendig betingelse for tryghed. Resultatteori interesserer sig derimod direkte for indholdet i friheden og dermed livskvaliteten. Dette kommer til udtryk i de forskellige politiske 'ismer', f.eks. socialliberalismen og socialismen. Frihedsbegrebet forvandles fra sin negative betydning til frihed med indhold, f.eks. frihed med et materielt indhold, eller frihed som en form for højere mening, bestemmelse eller retning i livet. Denne 'bevægelse' fra negativ frihed til positiv frihed følges af en samtidig udvikling af lighedsbegrebet fra lighed i den 'rene' betydning 'lighed for loven' til lighed udtrykt som forskellige varianter af resultatlighed, hvad man passende kunne kalde de forurenede eller materielle former af det formelle 'lighed for loven', forurenede af diverse kriterier; ydermere en udvikling af statsformen fra minimalstaten til den omfattende omsorgsstat med næsten-totalitære beføjelser; og til sidst en udvikling af demokratiet fra procedure demokrati eller begrænset demokrati til materielt eller økonomisk demokrati, som f.eks. Alf Ross har beskrevet det.

Procesteori afviser den omfattende stat, sådan som den normalt organiseres og udstyres med velfærdsopgaver. Den 'dynamiske ligevægt' er nemlig særdeles sårbar over for intervention: Ligevægten består i, at hvert enkelt individs forventninger gennem en fortsat proces stemmer overens med de faktiske konsekvenser, men fordi staten ligesom enhver anden organisation (eller person) kun kan handle ud fra en bestemt synsvinkel, og ikke har eller kan have fuldt overblik over markedet eller samfundet (jf. de tidligere beskrevne problemer med hensyn til at beregne konsekvenserne af et politisk indgreb), er der stor risiko for at forstyrre den 'dynamiske balance'. De krav der stilles til lovgivningen om almen-gyldighed og præcedens tjener formålet at imødegå risici forbundet med en stærk stat, der handler ud fra et snævert perspektiv. Det gælder om at handle i overensstemmelse med processen ikke imod den, dvs. skabe forudsigelighed fremfor det modsatte: Intervention indebærer altid et forsøg på at skabe et konkret resultat, som er forskelligt fra det, der ville være blevet produceret, hvis processen havde fået lov at passe sig selv. Det er ikke intervention at smøre et urværk, så det kan fungere efter sine egne principper, men det er intervention, hvis man laver om på urets mekanisme. Tankegangen er den klassisk liberalistiske, at hvis alt, hvad staten foretager sig, er i overensstemmelse med generelle, forudsigelige regler, er dens handlinger legitime; og så er der - alt i overensstemmelse med Hayeks frihedsbegreb - egentlig slet ikke tale om intervention eller tvang,- det er ikke omfanget eller mængden af statsstyre, som er afgørende, men dets karakter og form. Staten er således velkommen til at deltage i økonomien, hvis blot den deltager på systemets eller processens præmisser: Staten skal samarbejde med frie individer, ikke diktere hvad de skal gøre. Hvad der nærmere ligger heri kan illustreres med problemet 'markedssvigt'.

Fra resultatteoris side kritiseres procesteoriens markedsbegreb for at være ineffektivt og mangelfuldt,- der er for mange markedssvigt. Individuel målrationel adfærd leder til kollektivt uønskede resultater (tærskelrelaterede, uintenderede virkninger), dvs. eksterne effekter såsom forurening. Hvis en producent f.eks. ikke bærer alle de omkostninger, hendes produktion medfører, så vil hun producere for dyrt, dvs. 'overproducere', hvilket vil være ineffektivt set fra samfundets synsvinkel. Resultatteori anbefaler, at sådanne markedssvigt mildnes ved hjælp af kollektiv, statslig intervention.

Procesteori vil medgive, at markedet er mangelfuldt. Men man vil indvende, at markedssvigt ikke altid er et onde, men tværtimod er dynamikken i processen. Profit forudsætter ganske enkelt markedsfejl, dvs. mangler i forhold til et perfekt optimum (og man må sige, at fra en resultatteoretisk synsvinkel må selv prisforskelle forekomme, at være markedssvigt, eftersom der ingen prisforskelle er i en generel ligevægt).

Dog, når det gælder graverende markedssvigt som f.eks. forurening, så accepterer den moderate procesteori politiske korrektioner og indgreb blot under den ovenfor nævnte forudsætning, at indgrebene er i overensstemmelse med processen. Med en metafor fra 'usynlig hånd'-forklaringernes 'grand old man' Adam Smith: Planlæggeren, lovgiveren mfl. forveksler ofte virkelighedens samfund med et skakbræt. Og det er skadeligt. I skakspillet er spillerens hånd nemlig brikkernes eneste 'bevægelsesprincip'. Men i virkelighedens samfund er hver eneste 'brik' sit eget bevægelsesprincip. I virkelighedens samfund er det alfa og omega, at disse to principper - håndens og brikkernes bevægelsesprincip - koordineres, stat og individ harmonerer. Problemet med de eksterne effekter bør derfor løses inden for en statsligt understøttet ramme, der muliggør, at individerne gennem decentraliserede forhandlinger kan finde en løsning. Den rigtige politiske intervention vil derfor være at etablere en retlig ramme af ejendomsrettigheder, som gør forhandling mulig (f.eks. udforme miljøreguleringen som salgbare forureningsrettigheder).

Overordnet må man sige, at den løsningsmodel, som procesteori typisk anbefaler, går ud på at fjerne forhindringer, dvs. udrydde det der hæmmer, at decentraliserede løsninger fremkommer, - perspektivet er Karl Poppers at 'udrydde onder' fremfor at 'udregne og forfølge ideale optima', som det jo kan være svært at opnå enighed om. Procesteori vil netop understrege, at det er meget svært om ikke umuligt at opnå enighed om et mål for samfundet som helhed, men det er dog muligt at opnå enighed om procedurer. Det synes blot at være et krav, at proceduren gælder for alle. Med andre ord: Den bedste måde at virkeliggøre resultater på er via procedurer, som folk kan blive enige om. Når det drejer sig om eksterne effekter, hvor ondet er uklare eller manglende ejendomsrettigheder, drejer det sig om at udvikle de passende retlige rammer. Men man kunne spørge, hvordan man sikrer sig, at resultatet bliver effektivt eller generelt nyttigt, og ikke bare noget de involverede parter kan enes om i overensstemmelse med relevante procedurer? Hvis parterne ikke er alle berørte parter, foreligger der altid den mulighed, at man 'tørre den af' på det omgivende samfund. Og er alle berørte parter repræsenteret, er det vanskeligt at forestille sig en løsning komme i stand helt uafhængigt af en forestilling om et godt resultat.

Resultat og proces - det politiske

En væsentlig forskel på resultatteori og procesteori vedrører muligheden for at centralisere viden. Procesteori afviser centralistiske løsninger, fordi en central administration ikke kan udnytte al den viden, som et virkeligt samfund faktisk forudsætter anvendt. Viden forefindes nemlig både artikuleret og ikke-artikuleret (tavs viden), men kun artikuleret viden lader sig centralisere. Men hvis det nu alligevel var muligt at centralisere og effektivt udnytte al relevant viden, hvilken metode skulle resultatteori så

anvende for at sikre, at staten, politikere eller planlæggere faktisk kunne realisere det sociale optimum? (Jeg ser her bort fra problemet om magthavernes vilje til at realisere målet eller deres egne interesser, og om det er en økonomisk rationel metode.) Metoden synes at bestå i at udpege et mål og i lyset heraf fremskaffe de nødvendige midler til at realisere det: Man udregner en generel ligevægt, f.eks. fuld beskæftigelse, og 'sætter den i værk'. Man placerer f.eks. markedet i en større moralsk kontekst og kræver, at det skal virkeliggøre konkrete socialretfærdige resultater. Men her er det virkelig et problem, at nytteprincippet ofte ikke ville kunne begrunde en politik, jf. den tidligere beskrevne tvetydighed ved nytteprincippet: Princippet er tænkt som et værktøj, der letter prioriteringen mellem flere mulige politiske programmer, men er vi i en situation, hvor flere programmer må antages at maksimere summen af lykke, selv om de i øvrigt har vidt forskellige konsekvenser for enkeltindivider, så er der ingen hjælp at hente, og de kan næppe alle være pligt, selv om de alle må være tilladte. Det samme problem gælder for programmer, der er neutrale med hensyn til summen af lykke, alle er acceptable, men ingen er pligt. I disse tilfælde svæver begrundelsen for et givent program i vinden. Ofte vil begrundelsen og metoden da være politisk, dvs. realpolitik der bygger på 'studehandlens logik'.

Grundlæggende forstås politik som den opgave at realisere specifikke mål ved hjælp relevante midler, og med hensyn til midlerne er det særligt statens ressourcer, der tænkes på. Vejen frem for politikeren er altså med Alf Ross' ord at tilegne sig kontrollen med statens ressourcer. Men den resultatorienterede politiker løber her ind i det førnævnte problem med at kende de langsigtede konsekvenser af politiske handlinger eller programmer. Følgen er forståeligt nok en forstærket interesse i det politiske liv for de kortsigtede konsekvenser, - dem man kan overskue og magte. Det typiske udtryk for denne politiske praksis - 'her og nu'-resultatorientering - er troen på, at politik kan bedrives 'fra sag til sag', hvor sagerne takles som enkeltstående tilfælde, der kan vurderes isoleret. Man opererer fra sag til sag uden at føle sig bundet af andre principper end det utilitaristiske princip i den enkelte situation. Men dermed svækker man paradoksalt sig selv: Som følge af det snævre, kortsigtede perspektiv øges antallet af uventede konsekvenser. Tidligere beslutningers uventede konsekvenser driver så at sige beslutningstagerne foran sig, dvs. tvinger dem udover de oprindelige enkeltsager - det kortsigtede perspektiv - på trods af, at hver eneste beslutning er truffet med den hensigt kun at beskæftige sig med én konkret sag. Politikerne befinder sig i den besynderlige situation, at de fremmer sager, de ikke selv havde tænkt sig.

Den demokratipraksis, der synes at svare hertil - det rene magtbaserede demokrati - bygger mere eller mindre eksplicit på, at demokratiets magthavere - de folkevalgte medlemmer af parlamentet - i retspositivistisk ånd har en i princippet ubegrænset magt, jf. det danske

dictum 'ingen over eller ved siden af Folketinget'. De er kun begrænset af, hvad de kan forhandle sig frem til med alle de i situationen relevante parter. Demokratiet praktiseres udelukkende som interessegruppernes kamp om goderne. De folkevalgtes primære opgave bliver på den ene side at tilgodese de mange interesser så godt som muligt, samtidig med at de på den anden side må sikre sig, at de bevarer deres egen indflydelse. Disse to hovedinteresser medfører desværre let, at helheden eller det moralske mål tabes af syne, så forhandlingslogikken bliver den politiske studehandel: Parterne forhandler kortsigtet med henblik på en gensidig tilfredsstillelse af mærkesager på bekostning af de grupper, der pt. er udenfor. Den skadelige konsekvens af studehandlen er, at magthavernes beslutninger alene begrundes med 'det mulige i nuet, dvs. politik bliver til realpolitik: Begrundelsen for et givent resultat er 'hvad der kunne lade sig gøre i nuet',- den saglige eller evt. moralske begrundelse trænges i baggrunden. Dette betyder, at offentligheden afskæres fra at få indblik i, hvad der begrundes, og hvilken sag der er betaling for hvilken sag. Så længe et såkaldt forlig holder, er det kun forligets parter, der kender til handlens nærmere omstændigheder. Begrundelsen svæver fortsat i vinden.

Når det gælder procesteori, så forstås politik dels pluralistisk, dvs. som mange processer, der hver især udgør et underordnet forløb i den totale samfundsproces, dels som et system af almene procedurer for forhandling, der fordeler goder efter, hvad gruppe-repræsentanter kan opnå gennem forhandling. Hovedproblemet er at forhindre, at det politiske forløb resulterer i, at ét gruppe-resultat, eller en studehandel mellem få eller flere stærke grupper, udstrækkes til at gælde for hele samfundet. Idealet er derfor et konstitutionelt begrænset demokrati svarende til det klassiske ideal om retsstaten. Folkets repræsentanter skal respektere de principper, regler og traditioner, der konstituerer markedet og institutionaliseret forhandling, dvs. de må kun forfølge mål og anvende midler, der er forenelige med et hensyn til individernes frihed, værdighed og selvrespekt. Markedets dynamik beror på individets frie konkurrence med hinanden om at virkeliggøre deres forventninger og ønsker, men dette forudsætter en ramme, der afstikker de enkelte individers rettigheder og pligter. Det samme gælder politik. Derfor kræver procesteori et udviklet sæt af almengyldige rettigheder, der beskytter det enkelte individ. Procesteori bekender sig derfor naturligt nok til enten en naturretlig eller evolutionistisk opfattelse af retten. Locke og Nozick er eksempler på to beslægtede naturretsforkæmpere, som særligt lægger vægt på individuel frihed og ejendomsret, F.A. Hayeks retsopfattelse er evolutionistisk.

Retten kan forstås på tre måder: Enten som naturlig, kunstig eller konventionel. Naturretten bygger på, at lov har et fast, universelt, moralsk grundlag, som er objektivt forankret i naturen, f.eks. i fornuftsvæsenet. Retspositivismen forstår retten som fundamentalt adskilt fra spørgsmålet om

moral, således at retten fremtræder som neutral fornuftslov, der udtrykker dommerens objektive bedømmelse (eller en suveræns vilje). Evolutionistisk ret indebærer, at retten i modsætning til naturret og retspositivisme er konvention, dvs. skal forstås som et spontant, socialt fænomen, ingen enkeltperson har eller kan have ansvaret for og ingen enkeltperson kan kontrollere. Kontrol i mindre omfang sker, når retten afdækkes eller artikuleres gennem dommerens og andre retsanvenderes skøn. Denne artikuleringsproces er en, der i princippet må fortsætte i det uendelige, fordi retten, som det spontane fænomen den er, bestandigt følger samfundets tilpasning og udvikling.

Afsluttende bemærkninger - en syntese?

Jeg har forsøgt at tegne et billede af to synsvinkler på samfundet, som jeg finder er særdeles vigtige, men også utilstrækkelige taget for sig. Bag begge synsvinkler ligger nemlig et helt afgørende problem: Både resultat- og procedureperspektivet skelner skarpt mellem mål og middel. Dermed mangler resultatteori blik for, at de midler, der står til rådighed, også er med til at bestemme de mål, der skal realiseres; mål vælges inden for en kontekst, som blandt andet konstitueres af normer for rimelig adfærd, der sætter grænser for, hvad der kan vælges som mål. Når det gælder livskvalitet vil midlerne altid være en integreret del af målet, - de er jo en del af livet der leves; midlerne er simpelthen udtryk for, hvordan livet leves og udfoldes i samfundet. Et samfund kan derfor ikke realisere 'lykkens bygning' ved hjælp af lovgivning uafhængigt af normer for acceptable midler, som dels går forud for og medvirker i bestemmelsen af målet, og dels er en del af selve målets virkeliggørelse. Værdien af den aktuelle tilstand afhænger af tilstandens tilblivelseshistorie.

Procesteorien mangler på sin side blik for, at visse resultater kan være uønskede eller skadelige, selv om de er et produkt af procedurer, der er enighed om; kravet om ligegyldighed eller neutralitet i forhold til resultatet er urealistisk. Det er simpelthen forkert, at der er procedurer, som er gyldige helt uafhængigt af resultaterne. I og med procesteoris fokus på 'adfærd i overensstemmelse med gældende regler' artikuleres der ikke noget begreb om livskvalitet, men det fastslås blot, at individuel frihed er en nødvendig betingelse herfor. Men dermed er det vanskeligt at udpege og artikulere de mulige konfliktområder mellem regelfølge og livskvalitet. Regler gives den centrale rolle i hele handlingslivet. Men i mange mellem-menneskelige forhold vil det være umenneskeligt blot at følge regler. Når procesteorien lægger så megen vægt på regelfølge eller præcedens, kommer den til at udelukke hensyn både til personen som sådan og den sammenhæng en handling indgår i.

I de senere år har begrebet 'det civile samfund' været genstand for stor interesse. Med udgangspunkt i Aristoteles' etik og samfundsfilosofi for-

søger de såkaldte kommunitarister at formulere en samfundsform, hvor mennesket hverken reduceres til skakbrik eller til bærer af en absolut frihedsret. Udviklingen fra Antikken til Senantikken var i det væsentlige en udvikling fra 'mennesket i fællesskabet' til det selvtilstrækkelige individ med medfødte universelle rettigheder, som ikke er borger i en begrænset græsk bystat, men simpelthen verdensborger. En tilsvarende udvikling fandt sted fra Middelalder til Renæssance. Denne betoning af individuel ret og uafhængighed undergraver imidlertid det fællesskab, som individet immervæk må forudsætte for sin lykkes skyld. Når naturretstænkningen fortrænger fællesskabet træder personlig solidaritet og medansvar i baggrunden, og så opstår der et tomrum i samfundet. I fællesskabets fravær er det den omfattende omsorgsstat - de offentlige myndigheder - der til sidst fylder dette tomrum ud, - på godt og ondt, men af nødvendighed. Hvor det i Senantikken er det romerske imperiums enorme udstrækning, der baner vejen for forestillingen om en universel ret for enkeltindividet, er det i nyere tid snarere en ensidig fokusering på staten, som hovedaktøren hvis udspil alle venter på, der skærper interessen for det enkelte individs rettigheder; jo mere omfattende Leviathan er, jo mere må individet forsvare sig. Den omfattende stat og individuel ret forstærker således gensidigt hinandens modsætning.

Kommunitarismen ønsker at opløse denne modstilling ved at genoplive det aristoteliske perspektiv på samfundet, dvs. analysere samfundet som en integreret helhed af rimelige mål og midler. Indenfor denne helhed relativiseres den absolutte modstilling mellem stat og ret, uden at staten reduceres til minimalstat, og uden at retten bliver illusorisk. Det retfærdige samfund betragtes da hverken som et planlagt produkt eller et system af ren regelstyret adfærd, men som en harmonisk og dynamisk enhed af sindelag, regelfølge og gode resultater: Samfundsforståelsen er statisk, lukket, men indenfor rammerne er systemet dynamisk. Begge aspekter kommer til udtryk i Aristoteles' etik: Et menneskes lykke er på én gang et spørgsmål om mådehold og yderlighed. Den beror nemlig på, at hun rammer den rigtige handling i situationen ud af uendeligt mange mulige mindre vellykkede handlinger. Et vellykket liv forudsætter virkeliggørelsen af denne moralske midte i alle livets situationer. Det er imidlertid ikke nok bare at udføre den rigtige handling. Den moralske midte indebærer en handling, som er betinget både af menneskets moralske sindelag, natur og de relevante midler. Denne gode handling - svaret på situationens mange hv-ord - manifesterer sig som en midte mellem for meget og for lidt, dvs. som 'lige tilpas' i situationen. Betragtet over tid er det vellykkede liv derfor dynamisk, for hvad der er 'lige tilpas', skifter fra situation til situation, og livet består af mange situationer, således at midten skal realiseres igen og igen. Det er dette, der menes med at realisere det afbalancerede liv i fællesskabet. Dette fællesskab eller samfund er en organisk helhed, der opfører sig ligesom 'forbundne kar' (jf. den

generelle ligevægtsteori): Har en person for lidt, så har en anden person for meget; social retfærdighed sker fyldest, når denne tilstand af ubalance berigtiges (som en midte), og begge personer har samme værdi, som de havde før ubalancen indtraf. Begge parter i en handel skal have den samme værdi efter handlen, som de havde før. Det er ikke nok, at de begge er tilfredse, og at ingen regler er brudt undervejs i forløbet, som Nozick f.eks. vil lægge vægt på, for dette kunne resultere i en ulighed, der ødelægger fællesskabet. Aristoteles betoner, at uligheden ikke må blive større end, at samfundet fortsat hænger sammen. I dette perspektiv er mennesket altid et dynamisk væsen der handler i en helhed af rimelige mål og midler. Og så er der langt til den ensidige fokusering på enten resultat eller procedure.

Oversigtsværker:

Gunnar Skirbekk & Nils Gilje:

FILOSOFIENS HISTORIE I-II, Gyldendal, 1995.

Kurt Pedersen:

DEN ØKONOMISKE TEORIS RØDDER, Systime, Herning, 1981.

Poul Lübcke:

POLITIKENS BOG OM POLITISKE IDEER, Politikens Forlag, 1995.

Heine Andersen & Lars Bo Kaspersen (red.)

KLASSISK OG MODERNE SAMFUNDSTEORI, Hans Reitzels Forlag, 1996.

R.E.Goodin & Philip Pettit (ed):

A COMPANION TO CONTEMPORARY POLITICAL PHILOSOPHY, Blackwell, 1993.

Peter Singer (ed.):

A COMPANION TO ETHICS, Blackwell, 1991.